

Avelsgårdsprojektet 1555—56.

Några anteckningar¹.

I.

Först under 1540-talet kan man spåra tendensen till en mera systematisk ekonomisering vid kronans slott och gårdar. Det är räkenskaperna, som ge upplysning härom; snarare deras form än deras siffror. De voro hushållningsprocessens nerv. Ännu i början av årtiondet voro de primitiva, men de utvecklades snabbt och omkring 1550 ha de blivit en ändamålsenlig apparat för hushållningen². Efter gammal sed hade man konsumerat allt på kungsgårdarna, nu skulle de ge ett överskott i spannmål, smör, ost och andra persedlar, hette det 1551³. En del nya gårdar begynte anläggas. Men programmatiskt och i doktrinär form framträdde avelsgårdssystemet i den svenska förvaltningen först hösten 1555. Det är inte blott så som Hans Forssell uttryckte det i sitt berömda inträdestal i Vitterhetsakademien, att Gustav Vasa mot slutet av sin levnad allt mer vände sin håg till att styra och ställa med årsväxt och avel⁴; det är

¹ Dessa anteckningar ha tillkommit vid utarbetandet av ett föredrag om »Gårds- och godsfogdar i äldre och nyare tid», hållet vid Svenska Lantbrukstjänstemannaföreningens sammanträde på Örebro slott den 20 juni 1936. Föredraget är publicerat i Svenska Lantbrukstjänstemannaföreningens Medlemsblad 1936.

² Hans Forssell, *Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet*. Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar. Ny följd, 9 (1884), 72.

³ G. I:s reg. 1551, 326.

⁴ Forssell, 71.

ingen träffande karakteristik av det som skedde. Systemet, som dittills endast liksom experimentellt prövats och utbildats, gjordes detta år till en hörnsten i finansförvaltningen. Det fördes fram som en finansidé på modet, som man med dogmatisk konsekvens anslöt sig till och tillämpade, en ny princip, med vars hjälp de finansiella problemen skulle låta sig lösas. Det är inte en sinnesriktning, en tillfällig böjelse hos en enskild person, som röjes i brevväxlingen i detta ärende; det är ett behårt program, mot vilket inga invändningar tillåtas och vars hållbarhet icke ett ögonblick betvivlas av den eller de personer, som stå bakom det.

Ordet »finanser» får inte i detta sammanhang ge felaktiga associationer. Hushållningen hade ännu ej väsentligen tvingats in i penningdräkt. Endast en ringa procent av de i landet tillverkade produkterna förvandlades i marknadsva-
ror; en ännu ringare procent byttes i pengar. Det essentiella hos produkten var ännu dess bruksvärde, ej det marknadspris, den kunde betinga. Ännu dominerade i räkenskaperna produkternas mängd och kvalitet; prissättningen var en bokföringsmässig förenkling. Myntat silver var ännu blott en vara bland andra varor: blott i vissa situationer mera praktisk än andra varor men ofta mera obekvämt och oanvändbar än spannmål och fetalier¹. Pengar, säger Gustav Vasa i ett brev, kan vi själva låta mynta; men det är all-
handla fetalier och hö, vi behöva².

Det problem, som det gällde att lösa 1555, var furstestatsens centrala finansproblem: försörjning av den stående armén. Denna var den nya statsorganisationens förnämsta maktmedel i kampen mot feodala särintressen och revolterande bönder samt vid staternas inbördes rivalitet, vars ten-

¹ Det är betecknande att medan Gustav Vasa bekämpar utförseln av silvermynt till grannländerna, rekommenderar han i 1550 års »undervisning» om export och import myntat silver som lämplig exportvara till avlägset belägna orter och till Ryssland, där inte de stora svenska exportartiklarna efterfrågades och sålunda hade lågt bytesvärde gentemot önskvärda importartiklar.

² G. I:s reg. 1556, 395.

dens att gälla handelsstäder och handelsvägar blev allt tydligare. Det som aktualiserade problemet 1555 var den begynnande kampen om portarna till det stora osteuropeiska handelsområdet. Moskvas expansion följde handelsvägarna mot sydost — Kasan — och mot väster¹. Hos befallningsmannen på Viborgs slott Måns Nilsson Stjernkors synes samkvämet med de ryska köpmännen ha dominerat över de anspråk, som den svenska förvaltningen kunde ställa². Detta år förlades en stark svensk krigsmakt dit, och i augusti följde konungen flottan till Finland. Från början trädde under denna expedition härens försörjningsproblem i förgrunden. Förvaltningens gamla hushållningsmetod, baserad på böndernas ränte-, avrads- och tiondeprodukter, visade sig bristfällig. Det som kunde uttagas av de finska bönderna räckte inte. Livsmedelstransporterna från Sverige fungerade ej heller väl. Det synes som om det var förhoppningen att kunna utpressa livsmedel i Ryssland, som föranledde den militära ledningen att låta hären överskrida gränsen 1555³. Men då försöket att erövra Nöteborg misslyckades, måste krigsmakten ånyo försörjas inom det svenska förvaltningsområdet.

Det fanns fyra möjligheter för den dåtida förvaltningen att uppehålla en här: livnära den på ett främmande område, vars ekonomi därigenom sönderbröts, basera dess underhåll på de egna böndernas tributära leveranser, uppköpa spannmål på en sädesexporterande ort samt slutligen att själv producera livsmedel. Det var den sista metoden, som nu tillgreps.

Den skymtar först i ett brev från kansliet, daterat Sibbo — vid Hälsingfors — ¹²/₁₁ 1555 och ställt till Ture Pedersson Bielke på Nyslott⁴. Han uppmanas att i Savolax söka reda på platser lämpliga till att upprätta avelsgårdar på. Med brevet följde en förteckning på ett antal plat-

¹ M. Pokrowski, *Geschichte Russlands* (1929), 52.

² G. I:s reg. 1555, 413.

³ G. I:s reg. 1555, 415.

⁴ G. I:s reg. 1555, 446.

ser, om vilka konungen blivit undervisad att de »wäll schole tiene till att göre affulsgårdher vtaff». Ture Bielke skulle närmare undersöka dem och delge konungen sin uppfattning. I slutet av november förelåg planen i hela sin radikala vidd: i varje socken över hela Finland skulle en avelsgård upprättas — »thenne fattige landzende till nytte och gagn»¹. Snart fattade man i kansliet beslut att den skulle omfatta hela riket. Detta skulle översållas med storgårdar, agrara kronoföretag, som skulle bli centra för produktionen. I Finland och Norrland skulle också den fiskala förvaltningen knytas till dessa gårdar; där skulle uppbörderna av socknens skatter ske. Det är naturligt, att projektet mest renodlat och programmatiskt kunde genomföras i de efterblivna landsändarna, där äldre institutioner och förvaltningsformer ej hade den styrka och hävd som i Sverige. Här fick det från början en mera modest prägel. Den 10 januari delgavs det Sten Eriksson Leijonhuvud. Det hette, att det hittilldags varit ganska ringa råd att hålla krigsfolk och hästar både i Finland och Sverige. För att råda bot härpå skulle uti alla landsändar utöver hela riket upprättas avelsgårdar, som man kunde hålla en hop folk och hästar på. Sten Eriksson, Gustav Olsson »och flere godemen i den landzende» uppmanades att upprätta avelsgårdar i sina förlänningar på de platser som voro mest tjänliga härtill². Samma dag underrättades fogden i Norrbotten att k. ma:tt där önskade en avelsgård i var socken³. Utvald konung Erik, chef för den tillförordnade regeringen i Stockholm, fick några dagar senare en redogörelse för projektet⁴. Efter som det behövdes mycket fetalie, hö och havre till hären och menige mans hjälp härtill ringa förslog, så syntes det konungen rådligt att en hop avelsgårdar upprättades i alla landsändar, där man kunde bruka åker och äng och bekomma allehanda säd och hö till att underhålla folk och hästar med,

¹ G. I:s reg. 1555, 489.

² G. I:s reg. 1556, 17 f.

³ G. I:s reg. 1556, 70 f.

⁴ G. I:s reg. 1556, 33 f.

desslikes att uppföda oxar, kor, svin och annan boskap med. I Finland hade varit allt för få fogdar; var fogde hade haft mer under sin befallning än han hade kunnat förestå: åtta, tio och stundom ännu fler socknar. Därför skulle man nu i Finland ha en fogde i var annan eller var tredje socken, en avelsgård i varje socken och ett stuteri vid varje avelsgård. Samma missförhållanden hade rått i Norrland. Därför skulle fögderierna i Norrland förändras. Samtidigt skulle avelsgårdar anläggas. Till Västerbotten skulle sändas fem till sex fogdar och lika många gårdar npprättas; i Ångermanland två gårdar och två fogdar, i Hälsingland två gårdar och två fogdar, i Medelpad en fogde och en gård, i Gästrikland en fogde och en gård. I februari uppmanades Erik att påskynda organisationen; nu hade programmet för hela Sverige fått fast form. Det skulle läggas en avelsgård i vart annat eller vart tredje gäll över hela Sverige¹. Samtidigt underrättades Per Brahe om planen².

Redan i början av januari förelåg de förordningar och instruktioner, som voro nödiga för dess genomförande. Den grundläggande förordningen — rörande gårdarnas organisation — omnämnes i ett brev, daterat 9 jan. 1556, till Ture Bielke och Gustav Fincke, slottsloven på Nyslott: »— motte man täncke till att lathe uprätte affvelsgårdherne effther thenne ordningh och skick, som vij eder här med tilskicke»³. I registraturationen uppgives denna bilaga som saknad. I Gustav Finckes brevbok finnes antecknat om densamma: »— de Artichler eller ordinantz åm de Affuelsgårder sendis tiil Kon:ge Ma:ts Kammer igen med per Joenson»⁴. En flyktig undersökning i kammarsarkivet har ej givit resultat. Redan någon vecka senare — 17 jan. — tillsändes samma adressater en annan förordning; denna instruerade om går-

¹ G. I:s reg. 1556, 104.

² G. I:s reg. 1556, 110 f.

³ G. I:s reg. 1556, 17.

⁴ A. I. Arwidsson, Handlingar till upplysning af Finlands häfder (1846—58), IV, 87.

darnas drift. »Enn ordningh för slåtz och gårdzfogter». Den finnes tryckt i registraturreditionen¹.

Den centrala förvaltningen var sålunda i febril verksamhet för att genomföra den nya finansorganisationen. Ett regn av skrivelser i ärendet föll under vårens lopp. Under februari och mars utfärdades brev — enligt fast cirkulär — till fogdarna i hela Sverige om att avelsgårdar skulle upprättas. Den stående formeln var att en starkare ryttararmé än hittills skulle hållas. Därtill förslog inte de produkter, som bönderna kunde lämna. På grund därav skulle i alla landsändar på den bästa jorden läggas avelsgårdar. Lämpligen en i vartannat eller vart tredje prästegäll i Sverige². I nya skrivelser uppmanas Erik övervaka att ordern utfördes³. Även Svante Sture ombads ha tillsyn över verket: där han drog fram borde han se till, att fogdarna icke försummade att med det snaraste anlägga avelsgårdar⁴.

Från att från början ha avsett ett län i närheten av ryska gränsen hade avelsgårdsplanen nu vidgats att omfatta hela riket. Den hade blivit ett system. Det var inte fråga om att blott driva kronans gamla slott och gårdar som avelsgårdar, att knyta avelsgårdsdriften till historiskt givna förutsättningar. Det som föresvävade kansliet var en abstrakt och rationell plan utan rot i givna egendomsförhållanden: en avelsgård i varje socken i Finland och Norrboten, en i varannat eller vart tredje gäll i Sverige. Landet var inrutat i nytt produktionssystem, programmatiskt och radikalt till sitt kynne.

Bakom försöket att genom denna väldiga produktionsplan göra förvaltningen effektivare, att skapa större tillgångar för kronan på spannmål, fetalier och hö skymtar rivaliteten med den furstestat, som begynt byggas upp i öster. Den svenska staten hade placerat sin väpnade makt vid porten till den stora handelsvägen mot Moskva. Detta

¹ G. I:s reg. 1556, 23.

² G. I:s reg. 1556, 190.

³ T. ex. G. I:s reg. 1556, 160, 235.

⁴ G. I:s reg. 1556, 238.

krävde en helt annan armé än tidigare varit nödigt. Moskoviternas expansion mot Kasan väckte överdrivna föreställningar om deras makt. Det var en pressande tid för dem, som ledde den svenska förvaltningen. En omfattande brevväxling begynte i anledning av de svårigheter, som reste sig vid den nya organisationens genomförande. Men ingen invändning höll mot kansliets programmatiska sätt att tänka i denna fråga. Den energi och konsekvens detta visade, då det gällde att bryta fogdarnas slapphet, kontrasterar mot de uppgifter konungen lämnat om sitt eget tillstånd. Han var överansträngd. Han betecknar sig som »en gammal allerstigen och fast utarbetad herre»¹. I ett brev till fränden Sten Eriksson heter det att han blivit så utarbetad och trött, att han snart intet mer förmådde. Det nya internationella läget såg han i svart: »vij kunne eder och icke förholle, att vij udi hele vår regementztijd udi större farlighed, umsörgh, möde och bekymber icke varidt haffve än i thenne winther skedt ähr . . .»².

II.

Det har redan av det föregående kunnat framgå, att det nya förvaltningssystemet även innebar ett nytt system för den agrara produktionen. Det äldre, det som skulle ge vika var det medeltida eller bättre det feodala — begreppet feodalism då taget i den vida bemärkelse, som är gängse i sociologisk litteratur. Begreppsligt typiserat och renodlat innebar det att den härskande klassen — kult- och militäraristokratien samt dess män, konungen och hans män — levde på tributer i olika persedlar, som de jordbrukande och hantverkande skikten lämnade. Allt efter sin sedvane- rättsliga eller juridiska härledning benämndes dessa fasta leveranser från ett socialt skikt till ett annat tionde, avrad, landgille, ränta o. s. v. De voro så rikliga att den härskande

¹ G. 1:s reg. 1556, 178.

² G. 1:s reg. 1556, 196.

klassens livsföring blev rikare och friare än de arbetande klassernas. Den agrara produktionen skedde på böndernas gårdar, sålunda inom små tekniska enheter, och i regel inom byalagets ram. Hur stor del av dess resultat, som bönderna hade kvar, sedan överklassen tagit sitt, blev till sist en maktfråga, som kunde få olika lösningar på skilda tider och geografiska områden.

Mot medeltidens slut började en ny driftsform organiseras inom den agrara produktionen: jordbruk inom stora enheter, drivna med köpt arbetskraft. Den uppstod förmodligen i Italien och spred sig därifrån till Västeuropa, till områden, där fria arbetare fanns tillgängliga. Den nya företagsformen ställde nya organisatoriska problem. Detta reflekterades i uppkomsten av en lantbrukslitteratur, som behandlade storjordbrukets driftsteknik och som kom att söka sina förebilder hos de romerska agrara skriftställarna, något som var naturligt inte enbart på grund av den auktoritära ställning som antikens författare hade allmänt denna tid utan främst därför att dessa agronomer gävo den enda teoretiska bearbetning av storgodshushållning som tidigare fanns. Det första stora, vitt spridda medeltida arbetet *Ruralia commoda* av Petrus de Crescentiis, död 1310, är huvudsakligen en kompilation av Varro, Palladius, Cato, Plinius, Vergilius¹. En mängd tryckta editioner och översättningar av Petrus de Crescentiis och de romerska agrarförfattarna förelåg under förra hälften av 1500-talet, och nya teoretiska behandlingar — efter hand alltmer frigjorda från de klassiska förlagorna — publicerades.

Vid denna tid hade den nya driftsformen spritt sig till Mellaneuropa och Östersjöområdet. Det är möjligt att ett sammanhang här föreligger med den ökade efterfrågan från Västeuropa efter spannmål och viktualier, vilken var ett resultat av fåravelns utveckling, textilindustriens tillväxt och handelsflottornas ökade lastkapacitet.

¹ Filologiskt behandlat hos Anna Röding, *Studier till Petrus de Crescentiis och hans antika källor* (1927).

Det synes som om i Mellaneuropa de nya furstestater-
nas förvaltningsorganisationer gått i spetsen vid den nya
driftsformens införande¹. Men det typiska här är att man
inte helt använde fri, köpt arbetskraft utan i allt större ut-
sträckning supplerade denna med arbete, som avkrävdes
bönderna med juridiskt stöd i feodala rättssedvänjor. Den
normala formen för det nya jordbruksföretaget blev sålunda:
en storgård, administrerad med betalda arbetare, omgiven
av landbor som levererade tributär arbetskraft. Denna nya
driftsform kallades under 1500-talet i Tyskland Vorwerk, i
Danmark och Sverige avelsgård.

Detta ord betyder på nutida svenska produktionsgård.
Det var en teknisk term och får sålunda inte ställas vid si-
dan av administrativa och kamerala begrepp som kungs-
gård och sätesgård. En kungsgård kunde antingen vara be-
satt med landbönder eller drivas som avelsgård. Det är i
anslutning till de olika driftsformerna för produktionen av
kronans spannmål, som dess räkenskaper under 1500-talet
skiljer mellan avelsspannmål och t. ex. tionespannmål,
rantespannmål, avelssmör och rantesmör.

Hans Forssells undersökningar av jordbruket vid de
kungliga gårdarna under 1500-talet har inte givit vid han-
den att nya rationella brukningsmetoder infördes. De in-
struktioner för fogdarna, som finnas, ge inga anvisningar i
denna riktning. Brukningstekniken slöt an till den i bonde-
jordbruket hävdvunna. Det var en extensiv teknik. Större
skörderesultat nåddes genom att den odlade arealen vidga-
des. I slotts- och gårdsfogdeordningen av 1556 tillhålls
fogden att låta röja upp ångar och mulbeten runt om går-
den, bruka svedjor och vreter. Nyodlings- och röjningsten-
densen är ett gemensamt drag för den europeiska, främst den
mellaneuropeiska jordbrukstekniken denna tid². Det är
samma tendens, som går igen i den av den svenska förvalt-

¹ Se t. ex. Falke, Die Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen
in volkswirtschaftlicher Beziehung. (1868).

² Jämför t. ex. Kaspar von Nostitz, Haushaltungsbuch des Fürsten-
thums Preussen 1578. Utgiven av Karl Lohmeyer. (1893).

ningen befordrade och påbjudna torpbebyggelse, som satte in vid århundradets mitt.

Den nya driftsformens rationella överlägsenhet gentemot den äldre låg inte i jordbrukstekniken utan i själva hushållningen med produkterna, i deras tillvaratagande och förädling. Den litteratur, som behandlade dessa storjordbruks organisation och drift, kallades betecknande nog hushållsböcker, lära om hushållning, *oconomia*. Gårdsledningens viktigaste hjälpmedel härvidlag var bokföringen. Den är i själva verket en lika väsentlig del i avelsgårdens teknik som i den kapitalistiska köpmannaverksamhetens, där den under 1500-talet nådde allt mer raffinerade former. En systematisk ekonomisering av driften på gårdarna var omöjlig utan en noggrann bokföringsmässig kontroll av produktionsprocessens olika led; när förvaltningens intresse för de kungliga gårdarna stegrades under 1540-talet, följde att godsräkenskaper började föras. Från början voro dessa primitiva; på 1550-talet voro de väl utbildade och omsorgsfullt förda.

Den enklaste formen av ekonomikontroll på en gård var att utgifterna för gårdens drift, d. v. s. utfodringen av besättningen och försörjningen av personalen, veckokosten, kontrollerades och jämfördes med avkastningen, hölls nere i förhållande till denna, så »att vij noghen profijt och fordeel aff samme affwel haffve kunde», som det heter i ett kungligt brev 1547¹. Nästa steg i utbildningen av bokföringen var att årets löpande utgifter och inkomster bokföringsmässigt hölls skilda från det rörliga kapital, som fanns på gården vid årets början i form av livsmedel, produkter, besättning, redskap och som kallades inventarium. Det ingående inventariet jämfördes med det utgående vid räkenskapsårets slut. Att göra denna distinktion, som ju icke framgick av produktbeståndet självt eller rättare produktströmmen själv utan var en bokföringsmässig abstraktion, föll sig inte lätt för dem, som ej var vana att tänka i bokföringsbegrepp, och kansliet kla-

¹ G. I:s reg. 1547, 219.

gar över att upbyrd, d. v. s. inkomst, och inventarium sammanblandades¹. En instruktion över hur räkenskaperna skulle föras enligt detta system, utfärdades 1547². Det var inte längre fråga om en enkel konsumtionshushållning, vars räkenskaper på sin höjd lämnade en förteckning eller register på tillgängliga resurser: genom den abstrakta distinktionen vanns en inblick i huruvida gårdens bestånd av produktiva redskap och varor, kapital, hade ökats eller minskats under året. Eller som det heter i räkenskapsinstruktionen: »Thil thet szidste skall bliffwa tillkännegiffwit, hwadz ther öffwer bliffwit är, på thett mann wettthe kunde om offwelen äller annedt ehwadt thet hälst våre för ränthe sich något förbätredt och förmeret bliffwer, eller hur ther om wara kunne, om ther något öffwerbliffwit är etc., hwilkit störste vrszaken och huffwedstyckedt är, hwarföre Räkenskaperne szå noge bliffwe förhörde och ranszakede.» Vagt och liksom förgäves sökande efter precisa formuleringar börjar kapitalistiska principer tränga in i den centrala förvaltningens praxis och teori.

För att rationalisera produktionen och ekonomisera med de faktorer, som ansågos dyrbara, nämligen råvaror, halvfabrikat och färdiga produkter, innehöll fogdeinstruktionen noggranna föreskrifter om det resultat, som produktionsprocessens olika led skulle ge. Åkern skulle ge igen ett bestämt korntal efter utsädet, åttonde kornet t. ex. för råg, varje ko skulle avkasta en kalv och 5 lispund smör, varje får — förutom ull — 1—2 lamm och 4—5 marker ost³.

¹ G. I:s reg. 1547, 217.

² Publicerad i Samling av instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland. I. (1856).

³ Osttillverkningen av fårmjök var ett led i den rationella fåraveln, sådan den praktiserades i Västeuropa. Ost var på grund av fåravelns ansvällning det enda livsmedel, vars pris inte steg under 1500-talet (Jmfr Fueter, Geschichte des europäischen Staatensystems von 1495—1559 (1919) 87.)

Mjölkingen av får väckte motstånd. Nils Birgersson, befallningsman på Kronoberg, skriver 1552: »Sammeledes är migh uppå sath 5 marcher ost och 2 march ull efter hvart får, som aldrigh her i thenne landzenden haffva

Steg för steg följde instruktionen produkternas gång i förädlingsprocessen: efter 2 tunnor råg skulle vid malningen utfalla 2 tunnor $2\frac{1}{2}$ fjärdingar mjöl; en tunna mjöl skulle — allt efter brödets kvalitet — ge fastställda mängder bröd: 2 tunnor fogdebröd, $2\frac{1}{2}$ tunnor svennebröd; av $\frac{1}{2}$ tunna rågmjöl och $\frac{1}{2}$ tunna kornmjöl tillverkades $2\frac{1}{2}$ tunnor spisbröd. På samma sätt var för de olika kvaliteterna öl åtgången av malt och humle bestämd. För slakten var noga angivet att intet fick förfaras: utom det att kropparna tillvaratogs och konserverades, skulle av slaktröntan göras korv, sylta och kaldun; talg och ister skulle tillvaratagas. Instruktionen fastställde noga mängden av dylika produkter, ett visst antal slaktdjur skulle ge.

Avelsgårdens tekniska överlägsenhet över bondejordbruket kunde göra sig gällande vid förädlingen och tillvaratagandet av produkterna. Den var en manufaktur i smått inom sin gren av näringslivet. Den står som ett parallellfenomen till den samtida manufakturen, vars ställning inom industrien denna tid karaktäriserades därav att den omfattade just vissa förädlingsled i produktionen, vilka tekniskt och ekonomiskt fördelaktigare kunde utföras medelst de större verkstädernas bättre redskapsbestånd och högre arbetsdelning än i det isolerade hantverket. Den ringa tekniska utrustning, som dock förädlingen av de agrara produkterna krävde, var bättre tillgodosedd på avelsgårdarna än i bondgården; skattetaxeringar och inventarieförteckningar visa ett överlägset förråd av stora kittlar, konserveringskärl o. dyl. Det stränga kravet på ekonomisering och den större produktionsvolymen möjliggjorde ett bättre utnyttjande av produkterna än i det lilla hushållet. En större variation av slutprodukter kunde åstadkommas samtidigt som de olika kvaliteterna bättre kunde standardiseras.

Instruktionerna innehöll dessutom noggranna normer

varit molckat hoss nogon man till thenne dagh, män jagh vill, aller nadigeste herre, effter Eders Nådes villia och gode behagh latha molcka them till en försökelse i thenne sommer, män jag befructar, nådigste herre, ath fåren bliffva förderffvade ther egenom — —» (G. I:s reg. 1552, 434).

för driftskostnaderna: utspisningen pr man och år var noga bestämd med hänsyn till den olika reallön, som fogdar, ryttare och tjänstefolk erhöles. På samma sätt var foderstaten för besättningen noga fastställd.

Vid redovisningen hade fogden att följa produkternas gång från åker och äng genom alla processer till konsumtionsfärdig, användbar persedel, redogöra för deras användning antingen i den direkta förbrukningen på gården eller leveransen till konungens varuhus¹. Genom studium av denna rapport erhöles kontroll över hur produktions- och konsumtionsplanerna följts.

Huruvida konungen eller någon i utlandet utbildad sekreterare stod bakom den doktrinära utformningen och radikaliseringsprogrammet 1555 kan ännu inte avgöras. Ur den stora mängden brev, i vilka fogdarna manas på att genomföra planen, kan emellertid läsas fram, att förvaltningsledningen var klart övertygad om att det nya produktionssystemet gav kronan ett större överskott än det gamla med landbönder utplanterade på kungsgårdar och skattehemman. »Och vore effther vårth betenckende enn stor fördeel och gagn, ath the sköne gårdar (hvilke nu enn hop bönder besitije och göre intet mere ähnn till fem eller sex [L] // smör aff thänn gårdh, som en vellig skönn affvel kunne holles opå) motte bliffve brukede till thätt, som rijketh kunne haffve större hjälp och styrcke utaff, i så motte ath opå sådanne gårdar motte holles affvell, synnerligenn ther godh åker och eng vore, så ath mann kunne få sädh och höö och haffve rådh till ath upföde en hop boskap»². Sten Eriksson uppmanades att investera sina tillgångar i produktiva företag i stället för att köpa lyx: konungen såg gärna att avelsgårdar upprättades i hans förläningar »ty ther ligger fast mere macht opå än församble smicke och sådane tingest, som riket haffver inthet gagn eller styrcke utaff»³.

¹ Jmf. Forssell, 72.

² G. I:s reg. 1558, 142.

³ G. I:s reg. 1556, 18.

ment:¹ Jöran Persson, nyss hemkommen från Sachsen, ett av den nya politikens föregångsland. Han skulle dels undersöka frälsets och andras ekonomiska övergrepp, uppteckna allmogens klagomål mot adeln samt överhuvud ransaka och göra längder över kronans ekonomiska resurser i Västergötland. Men till hans uppdrag hörde också att »utspana och besichtige hvar som någre good lägenhet våre till att upprätte affvelzgårder»². I ett brev till Gustav Olsson omtalas att sekreteraren Olof Larsson och Anders Målare besiktigt lägenheter lämpliga till avelsgårdar i Västergötland³. Det är tydligt att sekreterarna, den centrala förvaltningens nya och radikala element, de nya idéernas män, tog aktiv del i projektets genomförande. För den i praktiskt jordbruk oförfarne fanns i litteraturen noggranna handledningar om lämpligt läge, om de olika jordarternas större och mindre tjänlighet för den nya företagstypen. De uppgjorda förteckningarna delgavs befallningsmännen i länen för att dessa skulle vidtaga noggrannare undersökningar; de skulle även själva leta efter lägenheter. Det enda krav, som ställdes på de platser, på vilka avelsgårdar skulle grundas, var att de skulle vara områdets mest tjänlige. Om den kamerala karaktär, jorden hade, nämndes intet. Den radikala vilja, som behärskade den centrala förvaltningen, skar tvärs igenom den juridiska institutions- och föreställningsvärlden och tog endast hänsyn till markens tekniska beskaffenhet.

Denna inventering riket över kom att träffa samtliga kamerala jordnaturer. Bland platser föreslagna till avelsgårdar fanns kronojord: kungsgårdar, länsmansgårdar, kronohemman⁴; frälsejord: säterier, landbohem-

¹ Jmfr Hans Forssell, Sveriges inre historia från Gustav den förste, I (1869), 35.

² G. I:s reg. 1558, 63.

³ G. I:s reg. 1558, 249.

⁴ Exempelvis: Norrala kungsgård i Hälsingland: G. I:s reg. 1556, 544, kronans landbönder: G. I:s reg. 1556, 491; 1555, 541.

man¹; gammal klosterjord och prästgårdar;² skattehemman³.

Fogdarna hade befallning att vidkännas de godkända platserna. Det skulle ske genom av kronan framprovocerat byte eller köp, genom expropriation. Vederlag skulle lämnas i andra hemman eller i pengar. Med frälsemän fördes stundom sega förhandlingar, och konungen tvangs hota med sin onåd. Prästen på Luleå prästgård förlorade sin gård med dess kreatursbesättning; i vederlag erhöll han Börstils gäll och prästgård i Roslagen: dess innehavare sändes helt enkelt över till Finland, försedd med brev till hertig Johan, att denne skulle uppsöka ett pastorat åt honom och dessutom ge honom ersättning för den boskap, han nödgats lämna till sin efterträdare i Börstil⁴. Adelns landbor fick förmodligen helt enkelt avflytta, sedan jordägaren fått ersättning för marken, men för kronans landbor och skattebönder gällde att de skulle ha vederlag; fogdarna tillhöllos förskaffa dem det⁵. Bakom dessa upprepade uppmaningar och även i direkta antydningar skymtar att fogdarna inte alltid voro så nogräknade med vederlaget⁶. Köpen och by-

¹ Exempelvis: Bertil Jönssons sätesgård i Kimito: G. I:s reg. 1556, 173., Skofteby i Västergötland, tillhörigt Bengt Slatte's änka, i arv tillkommande Gustav Olsson: 1558, 21. Landbor: G. I:s reg. 1556, 272, 386.

² Exempelvis: Nydala kloster: G. I:s reg. 1550, 333. Luleå prästgård: 1558, 60. prästgårdar i Tjust: G. I:s reg. 1556, 761.

³ Exempelvis: Mola socken i Karelen: G. I:s reg. 1558, 439.

⁴ G. I:s reg. 1558, 60.

⁵ G. I:s reg. 1556, 365: »att han lather the bönder, som drage ifrå the hemmen, ther på the förre boott hafva, bekomme annet vederlag igen, så och för then åhrsvæxt the opå samme hemmen församlet haffve». 1555, 541: uppmanas fogden i Hälsingfors att förhandla med bönderna kring Sibbo prästgård att de skulle upplåta jord »för skälighet värdd». 1556, 292: »och vele vij, att våre fougter skole förnöije bönderne, som miste theris hemmen, anthen medh jord på andre orther eller med penninger, effter som skäll och rätt kan vare». 1556, 491; »så att samme landbo bekommer någet annet hemmen igen».

⁶ Gustav Fincke fick befallning att ge Joen Jonson, som uppsökt konungen, vederlag för det hemman han avhänt honom och lagt under avelsgården. G. I:s reg. 1556, 491.

tena fastställdes genom brev. Ramsay har i sitt arbete Esbo publicerat ett dylikt, som han kallar fundationsbrevet för Esbo avelsgård — en gårdsbildning, som ännu består¹. Den bildades av största delen av två byalags åkrar med tilliggande ängar och mark. Endast ett par bönder på för avelsgården otjänlig areal fick stanna kvar. Det nya jordbruksföretaget fick en åkerjord på omkring 30 hektar. Dessutom hade de två köpta byalagen tillsammans med ett tredje ett allmänningsområde bestående av skog, hagmark, mossar, fiskevatten och strömmar: i detta blev nu avelsgården den största delägaren. Det var 14 bönders hemman, som expropriades. De erhöilo jord i andra socknar. Byarna försvunno; deras namn föllo i glömska.

I Gustav Finckes brevbok finns en lista över vad de bönder, som undanflyttats för kungsgårdarnas skull i Ny-slotts län, förlorat och vad de erhållit i vederlag². Listan är avfattad i jordmättet skattskinn, ett fiskalt mått som enligt Finckes uppgift från början hade motsvarat jord i åker och utmark för 3 pounds utsäde men som då efterfrågan efter jord ökades kunde sjunka till 1 utsädespund land³. Innehavaren av 2—4 skattskinns jord betalade s. k. halvskatt, innehavaren av 5—15 skattskinns jord erlade helskatt. Som fullsättes räknades i allmänhet en bonde med 7 och ned till 5 — stundom 4 — skattskinns jord. I listan redogöres för hur många skattskinn varje avhyst bonde förlorat, hur många han erhållit i ersättning och från vem dessa äro tagna. Det visar sig att man tog jord från bönder, som voro mer än fullsättes, och i främsta rummet jord, som dessa köpt. Denna tid synes en livlig omsättning av jord ha försiggått mot kronans önskan⁴. Det heter i listan t. ex.: Henrik Kervinen umbar 3 skattskinn och bliver igen vederlagt av Olof Hövin, eftersom denne har 9 skattskinn; 4 är hans gamla hävd och 5 haver han köpt en mil därifrån. Och än behåller

¹ A. Ramsay, Esbo. Esbo socken och Esbo gård på 1500-talet (1924), 339.

² Arwidsson, III, 317 ff.

³ Arwidsson, III, 277.

⁴ G. I:s reg. 1556, 35.

för:de Henrik Kervinen det fjärde skattskinet av sin gamla hävd. Så behåller Olof Hövin 6 skattskinn¹. Andra fingo ingen ersättning, då det ansågs att de, trots förlusten, voro fullsättes: Påvel Århainen umbar 4 skattskinn och haver dock sin fädernesjord dess förutan i Koichala². Bengt och Antti Mäkeren miste 6 skattskinn och har ändå jord i Remojärvi till 9 skattskinn, som de båda väl kunna behjälpa sig på, och bliva för den skull intet nu mer vederlagde³.

Vilken än jordens karaktär var, gick det nya produktionssystemets framträngande ut över bönderna. På kronojord, frälsejord, kyrkojord, skattejord bodde bönder, som brukat den och levererat en del av produkterna till sina herrar och behärskare. Nu avhystes de. I ett aktstyckes korta meddelande: bönderna må få behålla sina gårdar intill hösten, låg en hård realitet för dem, det berörde⁴.

Det antydes ofta att den nya jord, de fick i ersättning, var ödejord och utjord. Vilken kvalitet den kunde ha skymtar i ett brev från befallningsmännen på Nyslott, daterat i aug. 1558, i vilket de meddela att avelsgårdsplanen i det närmaste var verkställd i deras län. De hade sökt tillfredsställa dem »som theris misst haffue . . . menn dock äre ther någre eblant som för theris ålder och fattigdom skuld icke mäckte bruke eller optage then jord them tillbodz är, wthan heller begäre ther före penningar . . .». Brevskrivarnas förfrågan, om denna begäran villfors, bejakades⁵.

Anläggningen av en avelsgård betydde en revolution i en trakts ekonomiska och sociala förhållanden. Gamla bebyggelseformer brötos ned; gamla sedvänjor förlorade sin kraft. Hemman, som i generationer tillhört samma släkt, upphörde att existera. Människor tillhörande samma byalag, släkt med varandra, knutna tillsammans i gemensamma intressen, splittrades, spreds och planterades ut på ny mark och i en ny miljö, där de måste framstå som inkräktare.

¹ Arwidsson, III, 317.

² Arwidsson, III, 319.

³ Arwidsson, III, 322.

⁴ G. I:s reg. 1558, 165.

⁵ Arwidsson, IV, 257, 260.

De hade ägt traktens bästa jord; nu fullgjorde de på en utjord den uppodling och vidgning av bebyggelsen, som var en av centralförvaltningens politiskt-ekonomiska programpunkter, samtidigt som denna tog den gamla hävdade jorden i besittning för de nya företagen. Eller de fingo en penningssumma och enrollerades i en ny social grupp: den jordlöse arbetarens. Det var en parallell i smått till den väldiga sociala process, som samtidigt ägde rum i England, där fåren åto ut människorna från jorden. Det var mer än en parallell: det var de likartade verkningarna av samma nya produktionssystem framträngande.

För driften krävde de nya företagen de resurser, som nu pläga sammanfattas under beteckningen rörligt kapital: naturapersedlar för försörjning av personalen, en uppsättning boskap, foder till denna, utsädesspannmål, nödiga redskap för åkerbruk, fiske, husdjursskötseln och produkternas förädling och konservering. Deras anskaffning föranledde även starka ingrepp i den bestående ordningen. Medel härtill skulle nämligen — enligt föreskrifter, som gävos i början av år 1556 för Finland — erhållas genom indragning av — allt efter som hans inkomst var stor — hälften eller tredjedelen av prästens skatteintäkter: den s. k. matskottsrentan, som kunde utgå i smör, råg eller penningar, och tienden, som kunde utgå i penningar, vete, råg, korn, havre, ärter, bönor, lax, späck, tran, salt fisk, torrsk, färsk fisk¹. I cirkulärskrivelsen till de mellan- och sydsvenska fogdarna hette det att man skulle ta »någet aff tijenden och en parth aff then store räntte, som presterne ther i landet haffve pläge, anthen halffparten, tredingen eller en fierdepart, effther som hvar kunne umbäre»². I Finland och Norrland skulle dessutom halva klockareräntan, som utgick i allehanda persedlar, samt länsmansräntan användas; gårdsfogden skulle inneha länsmansämbetet³. Allehanda andra resurser togos

¹ G. I:s reg. 1556, 22, 795. I juli samma år bestämdes att hela matskotträntan samt det s. k. komålssmöret, som prästerna uppburit, skulle gå till kronan. 1556, 795.

² G. I:s reg. 1556, 190.

³ G. I:s reg. 1556, 23, 34.

i anspråk: bönderna närmast avelsgården blevo skyldiga att hålla kor, får och getter till foders, något som 1558 lindrades till att endast omfatta ungboskapen —» och hvad the thet icke giöre, skole the bliffue straffede»¹. Men utom dessa ständiga tilldelningar till avelsgårdarna förekom tillfälliga gårdar till dem vid deras grundande. Då Esbo avelsgård startade, uttogs som hjälp av bönderna i Esbo socken: 3 oxar och 88 kor². Även den ordinarie skatten kunde användas för detta ändamål: då Mola avelsgård i Karelen skulle organiseras, föreskrevs att besättningen skulle sammanställas av de i skatt levererade djuren³.

Dessutom rekryterades djurbeståndet från kronans äldre gårdar; detta gällde framför allt hästarna. Till avelsgårdarna i Finland skaffades ston från Sverige och t. ex. vid anläggningen av Ljungsby gård i Västergötland togs boskapen från Orreholmen, Götala, Brunsbo och Höjentorp⁴. De dyrbarare, för produktförädlingen nödiga redskapen: koppelkittlar, grytor och bryggpannor anskaffade den centrala förvaltningen; gårdarna i Nyslott fick denna utrustning från Sverige och Nils Birgersson på Kronoberg skulle härom vända sig till Erik på Kalmar⁵. Denna tekniska apparat, i vilken delvis de nya företagens överlägsenhet över bondehushållningen låg, kunde inte roffas i bygden; den var kronans egen investering.

De samtida agrarförfattarna voro ense om svårigheten att finna lämpliga ledare för de nya jordbruksföretagen. Säll är den som kan finna en förständig och trogen fogde, skrev Per Brahe senare i sin Hushållsbok. Det ställdes helt andra krav på dessa än på den feodala världens fogdar, vilka hade att för konungen eller frälsemannen indriva och redovisa räntor och avrad. De måste vara jordbrukskun-

¹ G. I:s reg. 1556, 26. Arwidsson, IV, 364.

² Ramsay, 163.

³ G. I:s reg. 1558, 439.

⁴ G. I:s reg. 1558, 281; 1556, 543.

⁵ Arwidsson, IV, 205. G. I:s reg. 1558, 351.

niga, de skulle kunna leda ett företag, organisera arbetet och genomföra ekonomi i produktionen. Den nya bokföringsmässiga hushållningen med dess strävan mot ekonomisk precision krävde färdigheter, som knappast utbildats vare sig inom de feodala herrarnas eller böndernas samhällsgrupp utan snarare tillhörde de beteenden, för vilka krämnarna under långa tider fått uppbära förakt — nu visserligen förbytt i beundran, när de stora städernas politiska maktställning blivit uppenbar. Att hushålla, att väga utgifterna mot inkomsterna, veckokosten mot produktionsresultatet var gårdsfogdens centrala uppgift. Hans ställning inom företaget påminde närmast om disponentens i ett modernt industriföretag. Enligt den rådande teorien behövde han icke vara skrivkunnig: vid sin sida skulle han ha skrivare, som förde böckerna. De tekniska detaljerna leddes av underfogden, fateburshustrun och mjölkedegan.

Den kungliga förvaltningen led stor brist på personer, som fyllde de kvalifikationer de nya företagsledarna måste ha. Klagomålet häröver gick ofta igen. Till Erik skrev konungen från Gripsholm 1556: »Vij haffve allestedz stor bräk opå gode och dugelige fougter, så väll här opå Gripsholm, Råffnäs som annerstedz»¹. Den enda möjligheten, som fanns, var att lära upp nytt folk. Kandidaterna till de nya posterna togs merendels ut bland knektarna². Då avelsgårdarna i Finland skulle anläggas, beordrades befallningsmännen utvälja de nya fogdarna bland de dit förlagda småländska knektarna. Man skulle ta sådana som hade förstånd på åkerbruk, fiske och dylikt³. Det svarades, att ytterst få lämpliga fanns att tillgå, men det valdes dock ut ett antal, som sattes på de nya gårdarna⁴. Några skrivare fanns inte att ställa vid deras sida. De gamla landsskrivarna måste gå dem tillhanda⁵.

¹ G. I:s reg. 1556, 530.

² G. I:s reg. 1556, 530.

³ G. I:s reg. 1556, 19.

⁴ Arwidsson IV, 113.

⁵ Arwidsson IV, 201, 205.

Snart visade sig att de nya fogdarna icke fyllde måttet. I juli 1556 konstaterade Ture Bielke och Gustav Fincke att de småländska knektarna inte var »så aldelis forfarne till Opbyrd och Wtgift, vekekost och annat sådant som them tillkommer effter sancte Michels tiid på att achtte», d. v. s. bokföring, hushållning samt redovisningen i slutet av september. »Tycker oss och så att the icke äre så flitige som them bör att ware till att achtte på gårdzens affuel alene, änn sider att förestå en större Opbörd och wtgift». Likväl hade man efter konungens skrivelse utvalt de bästa och förnämste; det fanns varken bland svennerna eller knektarna några ytterligare att tillgå; inte heller hade man kunnat skaffa dem lämpliga skrivare. Man bad konungen befalla de gamla ridfogdarna och deras skrivare att bistå i godsförvaltningen, »alles komme the andre aldrig till någon rede ther med»¹. I aug. fick landsskrivarna i Nyslotts län kunglig befallning att undervisa de nya fogdarna »både um vecko-kåst och annat, som rätt räkenskap tillhörer»².

Det har påvisats av Hans Forssell och nu senast och långt mera ingående av prof. Heckscher, att utspisningen, den väsentligaste delen i personalens lön, var riklig vid de kungliga gårdarna. Utifrån denna fysiologiskt sett höga levnadsstandard vid gårdarna sluter Heckscher att folkförsörjningen i allmänhet under 1500-talet varit god: det är inte rimligt att antaga en mycket stor skillnad mellan böndernas standard och gårdarnas, ty då skulle en masstillströmning till dessa senare ha ägt rum och någon sådan känner man inte till³. Heckschers slutsats vilar på den oprövade förut-sättningen att det dåtida bondesamhällets sedvänjor medgav en individuell rörelsefrihet, tillräckligt stor för att komma dess enskilda individer att övergå till den frie arbetarens existensform för den händelse de vid avelsgårdarna kunde nå en levnadsstandard, som avsevärt höjde sig över bonde-

¹ Arwidsson, IV, 252.

² G. I:s reg. 1556, 442.

³ E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. I (1935), 98.

hemmanets. Böndernas fattigdom och bondesamhällets ekonomiska bräcklighet är — visserligen formulerad i allmänna ordalag — ofta omvittnad i de samtida källorna. Det produktförråd, som kunde åstadkommas var så litet, att ett missväxtår förorsakade nöd. Det var en profitabel affär för den kungliga förvaltningen att på vårarna utlåna utsädespannmål eller låta bönderna återinlösa den tiondespannmål, som de efter tröskningen avgivit och som förvarades i kyrkomagasinen. Men trots dessa försörjningssvårigheter trängde bönderna sig samman på hemmanen: i talrika öppna brev till allmogen uppmanade konungen till utflyttning och nyodling. Det låg i förvaltningens intresse att skattejorden ökades. Endast under press från fogdarnas sida skedde den nya torpbebyggelsen. Endast genom utskrivningsförfarande kunde konungen få det legofolk, han behövde. De uttagna arbetarna måste bevakas som fångar; konungen klagade över att fogdarna och vaktarna togo mutor och läto dem rymma¹. Källorna ge bilden av stor individuell orörlighet inom bondesamhället. Dess aktioner i händelse av nöd var kollektiva: revolter och krav på skattelindringar. Någon individuell immigration till de nya företagen, dessa platser med bättre utspisning, medgav inte dess sedvänjor och beteendeformer. Detta så mycket mindre som de nya institutionerna, som bröt sönder bygdens gamla förhållanden, var föremål för hat och kollektiva politiska åtgöranden från böndernas sida. De var den nya förvaltningsapparatusens mest brutala utposter i bondesamhället. Det var två skilda världar med olika standards. Genom sin relativt höga lön blev fogden och gårdens personal i övrigt knutna till den kungliga förvaltningsorganisationen och kom att representera dess intressen: de stod socialt högt över exploateringsobjekten bönderna. Ramsays beräkningar över försörjningsmöjligheterna på Esbo gård och inom Esbo socken i övrigt ge vid handen stora differenser ifråga om levnadsstandard².

¹ G. I:s reg. 1553, 11.

² Ramsay, 133.

Att den nya företagsformen på grund av sina sociala följdverkningar skulle ådraga sig ett starkt motstånd insåg den politiska ledningen. Det var nödvändigt att gå fram med stor omsorg för att inte upprorsrörelser skulle uppkomma. Avelsgårdsprojektet gick främst ut över prästerna och bönderna. Därför tillställdes dessa brev, som äro mästerverk av demagogisk konst.

Med stor sorg och stort bekymmer gav konungen prästerskapet och bönderna tillkänna att liksom under hela sin regeringstid hade han inte nu i sin yttersta ålder efterlåtit att beskydda och beskärma det fattiga fäderneslandet mot sådant övervåld, tyranni och fördärv, som hade rått före hans tid och som det även efter hans regeringstillträde stundom varit tillbud till i det fattiga fädernesriket. Nu hade hela kristenhetens fiender de omilda ryssarna förhärjat den fattiga landsändan Finland, de hade dragit in med 150,000 man och brukat så okristeliga stycken som att sönderriva små barn och slå ihjäl fattiga barnsängskvinnor. När konungen förnam deras onda uppsåt, hade han i egen person förfogat sig till den fattiga landsändan och sökt förhindra deras framfart. Om inte denna lilla hjälp hade kommit, hade detta gamla kristna land, som framfarna kristna konungar för många hundra år sedan lagt under Sveriges krona och under kristendomen, kommit i ryssarnas våld och under deras tyranni. Nu visste konungen ingen annan utväg än att klaga sin nöd för Sveriges inbyggare i förhoppning att de skulle som rätta kristna uttänka på vad sätt ryssarnas företag skulle kunna motstås. Han ville dock inte fördölja sina egna råd i denna angelägenhet. För det första: det var nödvändigt att åkalla Gud om beskydd och beskärning. För det andra: trettiosex års erfarenhet hade lärt honom att krigsmakten måste förstärkas. Han bad prästerna och menige man att icke förkasta dessa råd. Han hade givit sina befallningsmän tillkänna, hur han ansåg att varje landsända bäst kunde stärkas med krigsfolk och andra förnödenheter; han hoppades att undersåtarna välvilligt

skulle efterkomma det, befallningsmännen skulle tillsäga dem ¹.

Enligt två något skilda formulär utsändes dessa brev i februari och mars 1556 till Ångermanland, Gästrikland, Medelpad, Österbotten, Västerbotten; Uppsala, Västerås och Strängnäs stift; Västergötland, Dal och Värmland, Småland, Sunnerbo, Östbo och Västbo, Kalmar och Kronobergs län. Samtidigt tillställdes befallningsmännen de tidigare omtalade cirkulärskrivelserna om att avelsgårdar skulle upprättas i och för krigsmaktens stärkande. I dessa fanns noggranna föreskrifter om det demagogiska tillvägagångssätt, som den politiska centralledningen fann tillrädligt. Befallningsmannen gjordes uppmärksam på att i det öppna brevet inte fullt ut sagts på vad sätt den nödiga förstärkningen skulle ske. Innan han läste upp det borde han förhandla med prästerna och de förständigaste och inflytelserikaste bönderna samt för dem tillrättalägga saken. Sedan skulle han på det fogligaste giva menige man före att det behövdes mycket fetalier, korn, hö och havre för att underhålla den nya krigsmakten med. Men för att inte menige man skulle bli betungade härmed — skulle han vidare utveckla — så syntes det rådligt att i var landsända upprätta några avelsgårdar, som skulle producera de nödiga medlen och på vilka krigsfolket och dess hästar skulle kunna underhållas. Dessa skulle härigenom inte behöva draga ut bland bönderna och göra dem förfång, något som mycket väl kunde inträffa om de nödgades draga omkring på fodring.

Kansliet litade dock inte helt på fogdarnas demagogiska förmåga. »Efter vij väll kunne tencke, att fougterne, som skole handle medt almogen både ther um och annedt, icke haffve then skickelighet medt taell, att de kunne giffve saken före som behoff görs, så att allmogen kan bliffve bevecht till att lathe saken gå sigh till hierthet, såsom thet borde skeep», så skulle Erik — d. v. s. regeringen i Stockholm — tillse att några rådsherrar eller andra lämpliga skulle förkunna

¹ G. I:s reg. 1556, 115, 192.

breven för allmogen så »att icke någon annen vrongh meningh förstås motte»¹. I ett brev till Sten Eriksson hette det att man måste gå till väga ytterst skickligt, så att det inte komme att uppväxa »någet obestondh iblandh menige man ther utaff»². Man hade klart på känn inom förvaltningsledningen, vilken omvälvning i bygdernas ekonomiska och sociala förhållanden de nya företagen skulle betyda och vilken förbittring de skulle förorsaka hos dem, som blevo lidande av förändringen.

Även i de från kansliet utgående skrivelserna, vilka främst legat till grund för dessa anteckningar, finns reflexer av det sega motstånd, som bondekollektiviteterna gjorde mot det nya produktionssystemet. Långväga ifrån kom bönder till konungen med anhållan om att få behålla sitt hemman. En deputation anlände från Stor-Savolax socken, där en bonde Matti Saijrns gård med kringliggande torpbebyggelse skulle organiseras som avelsgård. Den anförde att prästgården skulle vara lämpligare för detta ändamål och fogden fick befallning att ransaka härom³. Då de riksråd, som under sommaren 1556 vistades i Viborg för fredsunderhandlingar, för böndernas fattigdoms skull ville spara dem från avelsgårdssystemet, kom en skarp reprimand från konungen⁴.

Allmogen i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland erbjöd sig höja skatten för att slippa avelsgårdarna⁵. Med en deputation sände hälsingebönderna en skrivelse, i vilken de erbjöd en höjning av årliga räntan med en tredjedel. Så långt ville man gå för att slippa det nya produktionssystemet. Ännu i juli 1556 var konungen obeveklig: ett nytt demagogiskt öppet brev avgick och fogden fick order att vidtaga de organisativa åtgärderna omedelbart. Men i oktober hade förvaltningsledningen givit efter: fogden befalldes att i stället för avelsgårdarna ta 8 läster smör i ökad skatt i Häl-

¹ G. I:s reg. 1556, 177.

² G. I:s reg. 1556, 200.

³ G. I:s reg. 1556, 308.

⁴ G. I:s reg. 1556, 302.

⁵ G. I:s reg. 1556, 395.

singland¹. Liknande medgivanden gavs genom öppna brev Ångermanland och Medelpad: landskapen skulle lämna resp. 5 och 1 1/2 läster smör. Men medgivandet var inte principiellt: det betonades i dessa brev att avelsgårdarna behövdes och att avlösningen genom en ny skatt var en undantagsförmån². Utan vidare hade i dessa landskap en ny skatt pålagts. Det var bygdens enda sätt att köpa sig fri från det nya produktionssystemet.

Det har inte ingått i dessa anteckningars plan att följa avelsgårdarnas öde. De skulle endast ge en bild av det stora projekt, som den centrala förvaltningsledningen utarbetade under efteråret 1555 och föråret 1556, av dess politiska och teoretiska bakgrund och av de sociala spänningsförhållanden, som dess genomförande utlöste. På enstaka punkter har utvecklingen framåt i tiden belysts. Redan hösten 1556 gjordes vissa modifikationer i planen. Endast i Finland kom den i större utsträckning till genomförande. Det av J. A. Almquist publicerade länsregistret från 1558 visar avelsgårdsorganisationen genomförd i Finland; gårdarna voro här centra i fögderiförvaltningen³. I Sverige hade avelsgårdsbeståndet ej påtagligt ökats. Men någon principiell förändring i förvaltningsledningens program hade icke skett. Ännu detta år fortgick organisationsarbetet livligt.

Det dröjde emellertid inte många år förrän ett omslag i kansliets uppfattning rörande avelsgårdssystemets möjligheter gjorde sig gällande. Det heter 1561 att de många avelsgårdarna i Finland gävo ganska ringa nytta och profit i förhållande till den stora omkostnaden i dagsverk och annat⁴. Dagsverken behövdes på annat håll: vid bygge på Viborgs slott. Därför skulle hädanefter inga dagsverken utgöras till gårdarna i

¹ G. I:s reg. 1556, 575.

² G. I:s reg. 1556, 571, 636.

³ J. A. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630.

⁴ Arwidsson, X, 7 och 13.

Nyslotts län, detsamma gällde även andra uppräknade gårdar i Finland. De skulle drivas antingen med legofolk eller också besättas med bönder, som erlade avrad. En generell förordning i samma riktning kom 1575, då det befalldes att rikets avelsgårdar skulle besättas med bönder¹. Det blev från denna tid högadeln, som förde det nya produktions-systemet vidare och förmådde dra profit av det. Adelsprivilegiernas utformning: statuterna om rå- och rörfriheten, frihetsmilen m. fl. måste ses mot denna bakgrund: de syfta att skaffa arbetskraft till de agrara storföretagen.

¹ Riksarkivet. Riksregistraturet 1575, 117.

Per Nyström.